

Kan man utvärdera vård och behandling?

Claes-Göran Westrin

I den aktuella debatten om offentlig verksamhet har kraven på *utvärdering* växt lavinartat. Begreppet ifråga har också initialt fått en slags good-will som utnyttjats i de mest olikartade sammanhang – självberöm av den egna verksamheten, engagemang av amerikanska konsultfirmor men även försök att mer systematiskt och vetenskapligt studera vad som hänt. Själva termen "utvärdering" har på det sättet mist åtskilligt av sin stringens och i en bok härom året föredrog Brorsson och Wall att hellre tala om "värdering" om än "utvärdering" av medicinsk teknologi (1).

Det finns därför ett starkt behov av en vetenskaplig analys av den samhälleliga utvärderingens förutsättningar och möjligheter. I nedanstående artikel redovisas två försök till sådan analys, båda doktorsavhandlingar utkomna på senare år. Den ena avhandlingen, av Anders Gullberg, behandlar frågorna i ett generellt perspektiv, från kunskapsteoretiska och vetenskapsteoretiska utgångspunkter. Den andra boken gäller ett konkret problemområde, val av behandling av alkoholism och är skriven av Lars Lindström.

Båda böckerna är enligt artikelförfattarens uppfattning väl värda en bred läsekrets. De är båda skrivna på en svenska som är klar och begriplig utan att mista sin salta. Gullbergs bok har direkt litterära förtjänster och Lindströms arbete fullt av viktiga, illustrativa exempel från forskningen.

Claes-Göran Westrin, professor i socialmedicin och överläkare vid socialmedicinska avdelningen, Akademiska sjukhuset Uppsala.

rönt den ovanliga men välförtjänta framgången att komma ut i en andra upplaga under titeln *Det fängslande planeringstänkandet och sökandet efter en verklighetsutväg*(2).

Gullberg är som framgår av arbetets titel främst intresserad av planeringsproblem. Men det han har att säga har stort intresse för alla försök att analysera samhälleliga – och samhällsmedicinska – samband.

Gullbergs analys är främst inriktad på två problem. Dels gäller det svårigheterna att skilja ut vad som är effekter av en undersökt planering och vad som beror av alla andra omständigheter. Dels handlar det om att bedöma de samhälleliga sammanhang vari vetenskaplig verksamhet bedrivs – och inte minst om och hur man kan undvika påverkan från intressenter som kan snedvrider resultaten eller leda till att undersökningar aldrig kommer till stånd.

Kan planering utvärderas?

Det förstnämnda problemet är notoriskt. Hur skall man i de mönster av många och samverkande men även ständigt föränderliga faktorer som påverkar olika sociala fenomen kunna bevisa att en faktor – tex en planerad åtgärd – verkligen haft betydelse? Det är i princip samma problem som inom epidemiologin möter som sk confounding factors. Men dessa problem är i varje fall i klassisk epidemiologi så mycket enklare därför att man rör sig med faktorer som är relativt opåverkade av tid och rum – tex en vitaminbrist eller en skadlig substans. Denna relativa robusthet saknas ju i huvudsak när det gäller olika samhälleliga system, det må gälla regionplanering eller planering av vård och behandling.

Strävanden att försöka bemästra mångfalden av tänkbara orsaksfaktorer har resulterat i olika forskningsstrategier.

En sådan är det regelrätta experimentet där bland

Är det möjligt att utvärdera samhällig verksamhet?

Är detta i så fall meningsfullt?

Dessa två frågor har stått i centrum i en doktorsavhandling av Anders Gullberg, första gången utkommen för några år sedan. Avhandlingen har nu

dem som kan behöva en viss insats (en utbildning, en behandling osv), denna insats fördelas slumpvis bland "fall" och "kontroller". En annan strategi är det sk kvasiexperimentet där effekterna av en insats på ett visst område studeras mot bakgrunden av kontrollområden som inte blivit föremål för samma insats. Kring möjligheter och begränsningar för sådana försök till utvärdering finns nu en ganska lång diskussion av dispyter, senare klagörande redovisad av Eckart Köhlhorn i en aktuell skrift om Psykiatrisk hälso- och sjukvårdsforskning, utgiven av Medicinska forskningsrådet(3). Det bekymmersamma med dessa dispyter är att de ofta fått en teknisk-statistisk slagsida, hos dem som hävdar, och en fördomsfullt ideologisk slagsida, hos dem som föringat de experimentella metodernas värde.

Gullberg behandlar dessa motsättningar i ett kunskaps- och vetenskapsteoretiskt perspektiv som är originellt åtminstone för min läserfarenhet. Han tydliggör de "hårda", experimentella angreppssättens svagheter – främst detta att samhället och samhällsutvecklingen inte kan betraktas som ett slutet system där man kan bestämma effekten av enstaka sociala – eller psykologiska – åtgärder som något en gång för alla givet. Hans kritik avviker härvidlag knappast från en insiktsfull självkritik hos de främsta företrädarna för en experimentell eller kvasiexperimentell metodik, tex en Donald S Campbell (3) men hans slutsatser är mer radikalt avvisande när det gäller möjligheterna att enbart eller i huvudsak förlita sig på experimentella metoder.

Likväl blir Gullbergs slutsats, att studier av samhällsplaneringens effekter i princip bör vara både möjliga och meningsfulla. Förutsättningen är att de bedrivs som fallstudier, förankrade i teoretiska antaganden, som ger utrymme för olika och motsatta tolkningar av skeendet. Mätningarna av de olika variabler som avbildar skeendet måste också innefatta mönster av olika faktorer som kan vara av

betydelse samt gälla ett flertal tidpunkter. I detta perspektiv får också experimentella ansatser sitt värde – och många gånger vad jag förstår ett utomordentligt värde. Men de får då uppfattas som en slags aktionsforskning. Som Gullberg uttrycker det: "Något sättes i gång (i detta sammanhang skulle det kunna kallas P = planering) och effekterna studeras. Både P och O (det sammanhang där effekterna och planeringen äger rum) får analyseras med hänsynstagande till mångfalden av tänkbara påverkande faktorer.

Gullbergs analys och slutsatser liknar i många avseenden Köhlhorns diskussion om nödvändigheten att kombinera kvalitativa och kvantitativa angreppssätt som de redovisas i ovan nämnda uppsats (3). Båda författarna utgör angelägen läsning för alla som på något sätt är aktivt engagerade i utvärdering av samhälleliga aktiviteter. Båda skriver på klar och tydlig svenska. Om Gullbergs språk är att tillägga att det är roligt och har en pregnans av många gånger aforistisk skärpa som nästan stimulerar till högläsning.

Gullberg har för övrigt vidareutvecklat sina teser i en annan skrift *Att utvärdera regionalplaneringens effekter* (4). Det är ett försök att tillämpa den ovan beskrivna referensramen i analysen av ett konkret område och kan som ett sådant exempel också vara av intresse även för den som inte är direkt engagerad i regionalpolitikens frestelser.

Intressenternas påverkan

Man beklagar att Gullberg – ännu så länge – huvudsakligen använt sitt skarpsinne och sin lärdom för det första av de två problem som inledningsvis nämndes som centrala i planering och utvärdering. Det andra stora problemet, beroendet av olika intressenter, beröres visserligen i båda de skrifter som här refereras till men endast mycket summariskt.

Av intresse från teoretiska aspekter är därvid, såvitt jag kunnat finna, i första hand ett kort resonemang från Bhaskar, som framhållit att det existerar en komplicerad relation mellan samhällsvetenskapen och dess objekt samhället. Den förstnämnda ingår ju i den senare och är såtillvida en del av sitt eget objekt. Samhällsvetenskapen kan alltså vara en

.....
Studier av samhällsplaneringens effekter i princip bör vara både möjliga och meningsfulla.

Samhällsvetenskapen kan alltså vara en orsaksfaktor i det den försöker förklara, vilket bla kan motverka den för vetenskapligheten behövliga distansen och objektiviteten.

orsaksfaktor i det den försöker förklara, vilket bla kan motverka den för vetenskapligheten behövliga distansen och objektiviteten. Det som på ett avgörande vis skärper komplikationerna är att studier av olika samhällseliga åtgärder oundvikligen måste bli kritiska. Att ha kontroll över vem som utför utvärderingar och vilka resultat som produceras kan bli ett viktigt intresse för dem som representerar samhället eller organisationer eller grupper av individer i samhället. Deras förhållande kan ha många och för utvärderingsforskningen förödande konsekvenser.

Det kan ha bidragit till en efterfrågan på genuina effektundersökningar. Man tycker sig på ideologiska grunder veta vad som är rätt och är rädd för slutsatser som kan hota den egna gruppens intressen.

En annan konsekvens har med särskild skärpa framhållits av Campbell (3, sid 13–35). Mätningar av sociala och psykologiska fenomen innefattar subjektiva bedömningar, ofta i flera led. Dessa bedömningar påverkas obevekligen om det som skall mätas kan få betydelse för bedömaren personligen – tex i form av ändrade arbetsförhållanden eller rentav att arbetet rationaliseras bort. I sådana situationer uppstår stora risker för att den berörda personen medvetet eller omedvetet korrumpierar de uppgifter som skall registreras. De kan tendera att förvanska "mätvärdena" till uppgifter som kan synas så gynnsamma som möjligt för bedömaren eller hans grupp.

Gullberg konstaterar också (sid 23) att kunskaper om vem som utfört en utvärdering i förförande hög grad ger svar på frågor om varför resultaten tolkas och presenteras på sätt som sker.

Gullberg lägger några synpunkter på hur det här skisserade dilemmat bör lösas. Han framhåller värdet av autonoma universitet (sid 133). I sin senare skrift (4, sid 1) rekommenderar han fristående forskningsorgan för utvärdering av politikeffekter

samt ett stärkande av den demokratiska processen genom att minimera intressenters inflytande över kunskapsproduktionen och förse medborgarna med politikgranskningens resultat.

Det är slutsatser som för mig är lätta att instämma i – bortsett från att begreppet "den demokratiska processen" kan behöva förtydligas.

Men frågan är hur långt man i detta sammanhang når genom att uppställa normer för ett riktigt handlande. Problemet är väl snarast hur man skall kunna uppfylla dessa normer.

Personligen har jag kommit att uppfatta "korrupsionsfrågan" som den värsta svårigheten för all samhällselig utvärderingsforskning. Dock hoppas jag att det skall vara ett problem som åtminstone till väsentliga delar skall vara möjligt att lösa. Men detta torde kräva betydande insatser av samarbete mellan vetenskapsteoretiker, statsvetare och företrädare för olika samhällsvetenskapliga och samhällsmedicinska områden – liksom givetvis olika grupper av politiker och administratörer. Någon perfekt lösning når man sannolikt aldrig. Men man kanske kan nå fram till praktiskt fungerande principer som ger så goda förutsättningar som möjligt för en oberoende forskning, som långsiktigt bör ligga i allas intresse, om den inte alltför mycket hotar olika grupperings kortsiktiga intressen.

Förutsättningarna för detta bör vara ganska goda i Sverige där det trots allt finns en ovanligt hyfsad kommunikation mellan vetenskapssamhället och det övriga samhället.

Att utvärdera behandling av alkoholism

Att intressenters påverkan på behandling och behandlingsforskning måste ses i ett ideologiskt sammanhang påminnes man om i ett annat nyutkommet arbete, *Val av behandling för alkoholism* av pedagogen och psykologen Lars Lindström (5). Även detta är en doktorsavhandling, i form av en kun-

Kunskaper om vem som utfört en utvärdering ger i förförande hög grad svar på frågor om varför resultaten tolkas och presenteras på sätt som sker.

.....
Psykologiskt inriktade behandlingsmetoder vid alkoholism har vunnit terräng, inte så mycket i kraft av sina resultat som av sin överensstämmelse med förhärskande kulturella föreställningar.
.....

skapsöversikt där tillgänglig litteratur på området utgjort studiematerialet.

Lindström framhåller bland annat Magaros och medarbetares arbete The Mental Health Industry med dess slutsats att psykologiskt inriktade behandlingsmetoder vid offentliga psykiatriska sjukhus och öppenvårdsmottagningar vunnit terräng, inte så mycket i kraft av sina resultat som av sin överensstämmelse med förhärskande kulturella föreställningar. Det är en tes som ligger helt i linje med resonemangen i den ovannämnda skriften om Psykiatrisk hälso- och sjukvårdsforskning. Lindström hade också om han så eftersträvat kunnat bestyrka den med exempel från den svenska politiken för behandling av alkoholister och narkomaner som den utformas de senaste decennierna (3, sid 96–162).

Lindström uppställer som syfte för sitt arbete att studera hur valet av behandling för alkoholism kan underbyggas teoretiskt, vilken vårdorganisation det kräver och vilka konsekvenser det får för alkoholistvårdens resultat.

Den till sist avgörande frågan om resultaten bryter han ned i tre delfrågor.

1. Är behandling mer effektiv än ingen behandling?
2. Är vissa typer av behandling mer effektiva än andra?
3. Lyckas vissa typer av klienter bättre i vissa typer av behandling?

Huvudintresset i framställningen koncentreras till den sista frågan och då till vad som kallas matchningshypotesen. Den innebär kort uttryckt att det gäller att försöka finna den efter person. Förutsättningen är att man kan definiera olika specifika typer av alkoholister, där den ena gruppen kan ha nytta av ett specifikt behandlingsprogram och den andra av ett annat program.

För en medicinare, uppfostrad i den förkättrade

diagnostiska kulturen, är ju denna matchningshypotes i ett grundläggande avseende föga ny. Hela den moderna medicinens utveckling har ju gått ut på att försöka finna specifika behandlingsåtgärder för specifika diagnoser. Möjligen kan man som psykiater klaga över att inte bara psykologiserande journalister utan även en hel del kroppsläkare ofta klumpat ihop alla olika psykiska sjukdomar och störningar till en eller ett fåtal enhetsbeteckningar: psykos, neuros eller "psykiska problem".

En motsvarande tendens till en kaotisk nivelleringsring har också gjort sig allmänt gällande vad gällt alkoholmissbruk och dess följder, där, i belysningen av de "symptomteorier" som nu sakta går i nedan, allt skildras i en enhetsskala av "alkoholproblematik". Om dessa symptomteorier kan sägas att det är ovanligt lätt att visa att de inte håller, de må nu vara psykologiska eller sociala till sin förklaringsstyp. Detta gör Lindström förtjänstfullt klart.

Lindström visar också den klassiska sjukdomsmodellens otillräcklighet när det gäller att förklara alkoholism. Analysen är i detta avseende mycket nyanserad. I ett avseende, förekomsten av en tendens till starkt kroppsligt och psykologiskt beroende av alkohol, kan ju den traditionella sjukdomsmodellen tillerkännas ett visst förklaringsvärde. I ett bredare perspektiv sammanfaller vidare det biopsyko-sociala perspektivet på alkoholism, som Lindström kommer att förespråka, med rådande förändringar av sjukdomssynen inom medicine, där även i traditionell mening kroppslig sjukdom alltmer uppfattas som avvikande eller sviktande biologiska mönster, fungerande i ett psykologiskt och socialt sammanhang.

Lindströms styrka: översiktligheten

Styrkan i Lindströms arbete är den översiktliga framställningen och sammanställningen av teorier och olika empiriska studier. Den kritiska gransk-

.....
I ett avseende, förekomsten av en tendens till starkt kroppsligt och psykologiskt beroende av alkohol, kan den traditionella sjukdomsmodellen tillerkännas ett visst förklaringsvärde.
.....

ningen av olika teorier och modeller är i vissa avseenden klar och tydlig men lyser dock i andra avseenden med sin frånvaro. Man blir här hänvisad till att tro författaren på hans ord när han buntar ihop ett antal studier och etiketterar deras värde. Detta är brister som väger lätt emot arbetets förtjänster. Det har sannolikt varit nästan ogörligt att i läsbart format analysera svagheter och förtjänster hos alla relevanta arbeten. Dock skänker jag i detta avseende en bekymrad tanke av medkänsla med den som fungerat som fakultetsopponent när Lindström arbete ventilerades vid en disputation.

En annan begränsning i Lindström verk är dess relativt ensidiga inriktning på betydelsen av terapeutiska relationer och terapeutiska miljöer. I ett par avslutande avsnitt skisseras visserligen ett samhällsperspektiv, bl a betydelsen av alkoholpolitiken. Men detta sker ganska rapsodiskt och ger inte något utrymme för metodkritiska resonemang. Dessa avsnitt snarast bryter framställningens i övrigt vetenskapliga karaktär.

En mer systematisk redovisning och analys av behandlingens och behandlingsforskningens sociala och politiska villkor saknas i stort sett. Återigen är detta en brist som framträder mest om man läser boken som ett isolerat fenomen. Också här torde det gälla en avgränsning som varit nödvändig ur läsbarhetssynpunkt.

Av stort generellt intresse

Att alkoholism är något mångfacetterat, både vad gäller orsaker och behandlingsmöjligheter, är något som Lindström i föredömlig utsträckning tagit hänsyn till. En konsekvens är att hans bok också har ett intresse utöver alkoholforskningen för alla som vill försöka sätta sig in i de generella problem som möter vid försök till utvärdering på det psykologiska eller psykiatriska eller sociala fältet. Mycket av den aktuella forskningen på hela detta område täcks in av de 900–1 000 referenserna. Man får tex en utmärkt översikt över tänkbar metodik när det gäller att väga samman resultaten av hittillsvarande behandlingsforskning, bland annat en bra presentation av den nu så moderna meta-analysen. Andra principiellt viktiga perspektiv som tas upp är som nämnts sjukdomsmodeller kontra symptomteorier kontra

inlärningsteorier. Värdet av en prognos ställd med klinisk bedömning kontra värdet av en statisk sammanvägning av testresultat och andra "mekaniskt" inhämtade uppgifter redovisas intresseväckande (om även kanske en smula begränsat i analysen). Olika studier av samverkan mellan klientens egenskaper och egenskaper hos terapeuten respektive den terapeutiska miljön är andra utmärkta inslag i arbetet. De studier och resultat som kan tyda på en praktisk användbarhet hos själva matchningshypotesen presenteras med kärlek men också vederbör- lig reservation.

Slutsatserna synes mig mycket rimliga, nämligen att matchningshypotesen – alltså valet av särskild behandling för särskilda patienter – kan komma att få betydelse främst i valet mellan följande kliniska alternativ:

- *kontrollerat drickande kontra helnykterhet* (där högradigt beroende kan tala för att inte välja målet kontrollerat drickande)
- *öppen kontra sluten vård* (där vissa problemkonstellationer tex skydd för närstående eller svåra medicinska komplikationer kan tala för sluten vård, eventuellt av eget godtycke)
- *graden av struktur och vägledning* (där personlighetsfaktorer kan vara avgörande för valet av behandling)
- samt *behandlingsinnehåll* (där likaledes en personlighetsdiagnostik kan behöva vara vägledande).

Bokens värde förhöjes av den i stort sett mycket pedagogiska framställningen, en reklam för författarens grundprofession.

Kompetent pluralism

Mitt skäl att recensera de här redovisade böckerna i ett sammanhang är att de på väsentliga punkter kompletterar varandra. De berikar också den litteratur och de översikter över utvärdering av vård och behandling som på senare år givits ut i Sverige. Hit hör arbeten av lundafilosoferna Göran Hermerén och Tore Nilstun. Vidare en utomordentlig översikt om Värdering av medicinsk teknologi av Bengt Brorsson och Stig Wall (1). När det gällt utvärdering av psykoterapi och psykiatrisk vårdorganisation har ett par skrifter utkommit genom Me-

